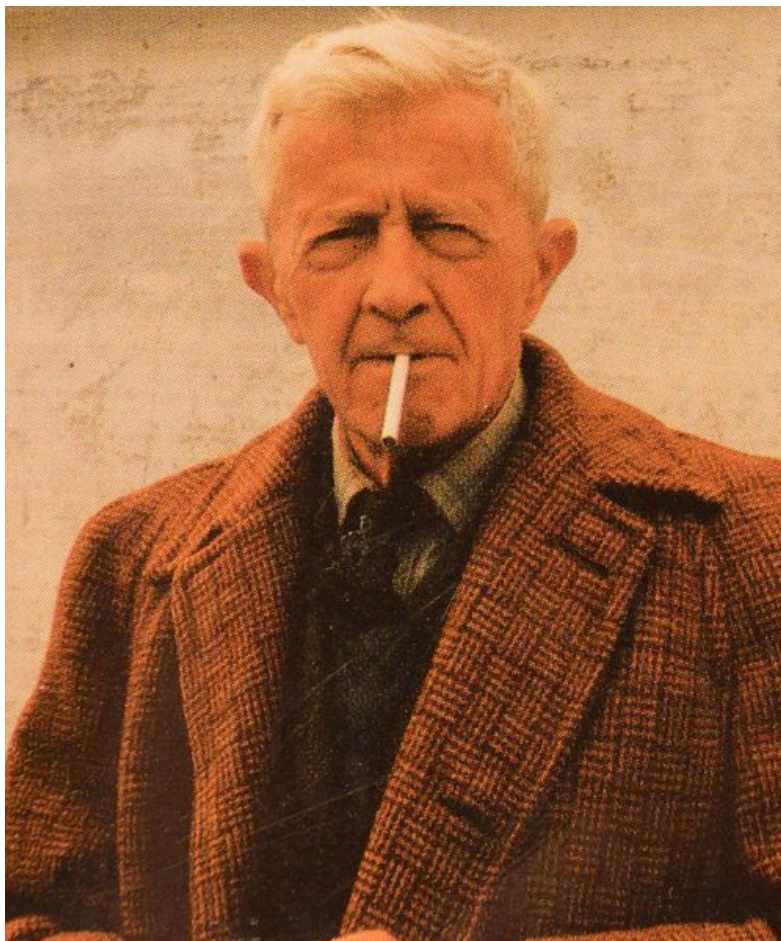

Књижевност Тангера

”Кад кажем да ми је Тангер деловао као град из сна, мислим то сасвим дословно. Његова топографија обилувала је типичним призорима из снова: наткривеним улицама налик на ходнике, с вратима која су се с обе стране отварала у собе, скривеним терасама високо над морем, улицама које су се састојале само од степеника, мрачним пролазима без излаза, малим трговима подигнутим на косом терену, због чега су изгледали као балетске сценографије осмишљене у лажној перспективи, с улицицама које су се пружале у неколико праваца. Ту су били и класични реквизити снова – тунели, бедеми, рушевине, тамнице и литице...

Пол Боулс

Алекса Васиљевић

ТАНГЕР, ИНТЕРЗОНА

Када је реч о двадесетом веку, тешко да се који град изван светских метропола може похвалити узбудљивијом књижевном историјом од Тангера. За њега се везују два велика романа америчке послератне прозе: *The Sheltering Sky* (Чажу Сахари¹) Пола Боулса и *Naked Lunch* (Голи ручак²) Вилијама Бароуза. Током тих деценија у Тангеру су стварали и многи други писци из различитих крајева света, међу њима Брајон Гајсин, Хуан Готисоло и Мухамед Шукри.

Ипак, ниједна личност није тако дуго и на толико начина била повезана с књижевним животом града као Пол Боулс. Овај амерички писац и композитор провео је у Тангеру више од пола века. Изнова му се враћао у својим делима, док је његово присуство у граду привлачило бројне писце и уметнике. Зашто је, међутим, баш Тангер постао средиште тако богатог књижевног живота?

Део одговора налази се на мапи. Смештен на северозападном рубу Африке, наомак Европе, на месту где се Медитеран сусреће с Атлантиком, Тангер је вековима заузимао важно место на трговачким и миграционим рутама. Његов положај учинио га је предметом надметања великих сила, од којих ниједна није била спремна да допусти да град у потпуности припадне некој од супарничких држава. Из тог односа снага између два светска рата настао је необичан политички компромис: Тангер је постао Међународна зона, формално део Марока, али под управом представника више страних земаља.

Такво уређење претворило је град у политички и друштвени изузетак. Имао је слободну луку, промет робе и новца одвијао се уз мало ограничења, а његови становници нису плаћали порез на приход. Кроз банке и мењачнице пролазиле су најразличитије валуте, као и велике количине злата упитног порекла. Истовремено, надлежности различитих власти често су се преклапале, па су се закони примењивали неуједначено. Све то омогућавало је странцима заштиту какву у сопственим земљама нису могли да очекују.

Зато су у Тангер долазили људи чији би начин живота другде могао да доведе до непријатних питања. Јавне куће радиле су без много скривања, а дрога се лако набављала. Ни сексуалне везе које би у многим западним срединама биле осуђиване овде нису изазивале нарочиту пажњу. Али странце нису привлачиле само сиве зоне. Привлачио их је и сам изглед града: древна медина, скривени вртови и дворишта, велелепне виле, многобројне плаже и свакодневица у којој су се, на малом простору, додиривали афрички, арапски и европски утицаји.

У такав Тангер 1931. године стигао је и Пол Боулс, тада двадесетогодишњи младић. Фасциниран оним што је видео, Боулс се наредних година враћао у овај град кад год би му се указала прилика. Ипак, његов професионални живот остао је везан за Њујорк. Тамо је изградио успешну каријеру композитора, пишући музику

¹ Bouls, Pol. (2005). *Čaj u Sahari*. (Vladimir Arsenijević, prev.). Beograd: Rende.

² Barouz, Vilijam S. (1986). *Goli ručak*. (Dragana Mašović, prev.). Beograd: Prosveta.

за позоришне представе истакнутих аутора свог времена. Успех му, међутим, није доносио нарочито задовољство. Позоришна музика захтевала је његово стално присуство у граду који никада није волео, а неретко је имао осећај да сопствену енергију троши служећи туђим делима.

Најпре је из Њујорка бежао на папиру. У слободно време почео је да пише приче, чију је радњу често смештао у пределе Латинске Америке и Северне Африке, далеко од америчке свакодневице. После неког времена то му више није било довољно, а одлазак из Америке све јасније му се наметао као неопходан корак. Коначан облик тој одлуци дао је сан. Једног јутра пробудио се с јасним сећањем на лавиринт уских улица кроз које је пролазио у сну; тек након неколико тренутака схватио је да то место већ познаје. Био је то Тангер (Bowles, 1985: 274).

По доласку у Мароко, Боулс се није одмах скрасио у Тангеру. Најпре се запутио у Фез и управо тамо написао прве странице *Чаја у Сахари*, романа који ће га прославити. У средишту књиге налазе се Порт и Кит Морезби, амерички брачни пар који с пријатељем путује све дубље у Северну Африку. Њихово лутање почиње као авантура, али се врло брзо показује као кретање без правог циља. Путовање им, чини се, пружа утеху само зато што од њих не тражи много осим да наставе даље. Негде тамо увек постоји следећи воз који ће макар накратко одложити тренутак када ће морати да се зауставе.

Попут својих јунака, и Боулс се непрестано кретао док је радио на роману. Путовао је између Марока и Шпаније, мењао градове и пределе, а повремено одлазио и даље на југ, у Сахару. Путовање и писање одвијали су се истовремено: призори које је гледао и неизвесност пута улазили су непосредно у роман.

Док је Боулс радио на рукопису, у Мароко је стигла и његова супруга Џејн. Њихов брак од почетка је био неконвенционалан. Обоје су имали везе изван брака, углавном с особама истог пола, а често су живели и путовали одвојено. Живахна и непредвидива, с особеним смислом за хумор, Џејн је заправо прва писала у породици. До тренутка када је стигла у Тангер већ је написала највећи део опуса, укључујући и ремек-дело америчке експерименталне прозе, роман *Two Serious Ladies* (*Две озбиљне даме*³). Писање јој је, међутим, одувек тешко падало, а с годинама је постало све мучније, потискивано алкохолом и непрестаним сумњама у сопствени рад.

У почетку Џејн није делила Полову фасцинацију Тангером. Његову жељу да се удаљи од Запада сматрала је наивном, а понекад и заморном, што је преточила у фрагмент приче „The Iron Table” („Гвоздени сто”), у ком се иза супружника који се препиру око одласка у пустињу лако препознају њих двоје (Green, 1991: 36–38).

Њен однос према граду почео је да се мења током једног Половог одсуства. Уместо да отпутује с њим, одлучила је да остане у Тангеру и покуша да разуме шта га толико везује за то место. Када се вратио, Пол је затекао сасвим другачији став. Пресудну улогу у тој промени имала је Шерифа, продавачица с пијаце у коју се Џејн страствено заљубила (Green, 1991: 40–43).

У покушају да јој се приближи и задржи њену наклоност, Џејн је наредних година трошила велике суме новца, док је њихов однос постајао све замршенији и

³ Bous, Džejn. (2016). *Dve ozbiljne dame*. (Marija Obadović, prev.). Beograd: Štrik.

све присутнији у причама тангерских експатријата. Људи из њеног окружења нису разумели шта ју је толико привлачило Шерифи, а годинама касније, после Џејниног можданог удара, кружиле су гласине да ју је управо она отровала. Како год било, Џејн је пронашла свој разлог да остане.

Тангер је тако постао заједничко упориште Боулсових. Писма која су слали пријатељима из Марока, као и успех недавно објављеног *Чаја у Сахари*, будили су радозналост у њујоршким уметничким круговима. Наредних година у госте су им долазили многи познаници из Америке, међу њима Тенеси Вилијамс, Гор Видал и Труман Капоте. Неки су се задржавали свега неколико недеља, други месецима, користећи благодети Међународне зоне да се одморе или раде далеко од Њујорка.

Док су се посетиоци смењивали, Боулс се полако спремао за ново путовање. После лондонске промоције *Чаја у Сахари* отишао је у Антверпен, где се укрцао на теретни брод за Џејлон. Једне ноћи, док је брод пролазио кроз Гибралтарски мореуз, изашао је на палубу и кроз танку маглу угледао светла Тангера. У том тренутку осетио је јаку носталгију за градом; исте ноћи сишао је у кабину и започео сцену из које ће настати његов следећи роман, *Let It Come Down* (*Нек њагне*) (Bowles, 2006: 7).

За разлику од *Чаја у Сахари*, који своје јунаке одводи дубоко у пустињу, *Let It Come Down* смештен је у Тангер и приказује свет експатријата у Међународној зони. Његов јунак, Нелсон Дајар, њујоршки је банкарски службеник који долази у град због посла у туристичкој агенцији. Тај посао убрзо га увлачи у свет сумњивих комбинација, а град у којем се правила лако заобилазе постепено преузима контролу над његовим животом.

Објављен 1952. године, роман *Нек њагне* додатно је учврстио Боулсов углед међу америчким читаоцима, а Тангер је преко његових књига почео да стиче нове посетиоце. Међу онима који су читали Боулсове романе био је и тада готово непознат Вилијам Бароуз.

Када је почео да размишља о Тангеру, Бароуз се ближио четрдесетој. Неколико година раније, док се пијан играо Виљема Тела, усмртио је супругу Џоун Волмер. Иза себе је имао године зависности и ситног криминала, као и један роман, *Junkie* (*Данки*⁴), објављен под псеудонимом Вилијам Ли, који му није донео већи књижевни успех. Родитељи су га још увек финансијски помагали, а послови које је повремено обављао – међу њима и истребљивање инсеката – одавно нису представљали никакав смислен правац у животу.

Одлуку да дође у Тангер Бароуз је донео током боравка у Риму, где је био с пријатељем и писцем Аланом Ансеном. Док се Ансен проводио, Бароуз није проналазио ништа за себе. Изглед града остављао га је равнодушним, а барови нису нудили оно што је тражио. Управо тамо поново је почео да размишља о Боулсовим романима. Свет пропалих експатријата из тих књига деловао му је неупоредиво привлачније од града у ком се налазио.

Тако је почетком 1954. стигао у Тангер и сместио се у јефтину собу у медини. Први утисци, међутим, нису испунили очекивања. У писму Алену Гинзбергу, Бароуз се жалио на цене, локално становништво и непостојећу колонију писаца, а упозорио

⁴ Barouz, Vilijam S. (2010). *Džanki*. (Nenad Župac, prev.). Beograd: Rende.

га је и да не наседа на „Боулсова недокучива оријентална срања” (Burroughs, 1994: 195).⁵

Упркос разочарању, Тангер му је пружао довољно разлога да остане. Секс је био јефтин, а дрога лако доступна. Бароуз је нарочито заволео еукодол, снажан синтетички опиоид немачке производње, који је у многим земљама већ био повучен из продаје због израженог еуфоричног дејства и опасности од зависности. Ипак, залихе овог лека још су постојале у тангерским апотекама, па га је Бароуз могао набавити легално. Није му требало много да развије озбиљну зависност; убрзо је почео да убризгава еукодол на сваких неколико сати. Већину времена проводио је сам, а једино стално друштво био му је млади Мароканац по имену Кики, који му је постао љубавник.

У том стању готово непрекидне телесне и нервне надражености, Бароузова писма Гинзбергу и Џеку Керуаку постајала су све дужа и хаотичнија. У њима су почели да се појављују текстови које је називао „рутинама”: гротескне сцене, бизарне фантазије, црнохуморни дијалози и фантастични монолози, повезани наглим и неочекиваним прелазима. Писао их је манично, често под дејством дроге, без јасне представе о томе где би све то могло да води. С временом је почео да схвата да би рутине могле припадати истој књизи. Рукопис у настајању називао је *Interzone* (*Иншержона*), по сопственој, изобличеној визији Тангера.

У паузама од писања рутина, Бароуз је покушавао да пише и конвенционалније текстове. Слао их је Гинзбергу, с надом да ће им овај пронаћи место у неком од великих америчких часописа. Један од тих текстова био је и есеј „International Zone” („Међународна зона”), портрет Тангера и његових мутних фигура које је Бароуз сретао по кафеима и улицама града (Grauerholz, 2009: xvii–xviii).

У време када је есеј настајао, у граду се све јасније осећала напетост која је захватала Мароко. Националистички отпор француској колонијалној управи, који је годинама јачао, почетком педесетих прерастао је у отворени сукоб. После нереди у Тангеру 1952. године, у којима је било мртвих и рањених, постало је јасно да ни Међународна зона не може избећи превирање. Француске власти су наредне године свргнуле султана Мухамеда V и послале га у изгнанство, што је додатно подстакло протесте. Националисти су нападали представнике колонијалних власти и Мароканце које су сматрали њиховим сарадницима, док су француске снаге узвраћале репресалијама.

У лето 1954, у жељу сукоба, Пол Боулс је почео да пише *The Spider's House* (*Паукова кућа*), свој најамбициознији роман. Првобитно га је замислио као причу о Фезу и традиционалном начину живота у граду који је, упркос томе што је текао двадесети век, и даље чувао обресе средњовековног света. Ипак, политичка криза која је захватила земљу убрзо је променила његову замисао.

По Боулсовим речима, уместо романа о традиционалном обрасцу живота, настао је роман о његовом распадању (Bowles, 1997: n. pag.). Књига прати петнаестогодишњег Мароканца Амара и америчког писца Џона Стенама, који се сусрећу у Фезу захваћеном демонстрацијама и полицијским насиљем. Кроз њихове различите погледе на сукоб Боулс приказује и јаз између странаца, који у Мароку траже очувану прошлост, и људи који у тој истој прошлости морају да живе.

⁵ Преводи извода и цитата из литературе припадају аутору рада.

За разлику од *Чаја у Сахари* и *Нек њагне*, романа које је писао током путовања и без чврстог распореда, Паукова кућа наметнула му је строжу дисциплину. Устајао је у шест ујутру и у просеку писао по две странице дневно. У потрази за мирнијим окружењем за рад, зиму је провео на Џејлону, где је задржао исти ритам: рано је устајао и радио неколико сати, све док не би испунио норму. До средине марта роман је био завршен (Bowles, 1997: n. pag.).

По повратку у Тангер, Боулс је позвао Бароуза на чај. Још откако је дошао у град, Бароуз је мучило питање зашто га Боулс, чије су га књиге макар посредно довеле у Тангер, тако упорно држи по страни. Истина, њих двојица већ су се једном срели, али је Боулс тада био болестан, па се њихов сусрет свео на кратко виђење без правог разговора. После тога Бароуз је његову уздржаност све више доживљавао као намерно избегавање.

Како год било, после поновног сусрета ствари су се брзо промениле. Почели су редовно да се виђају, а Боулс је Бароуза постепено уводио у тангерски свет експатријата. На тим дружењима често је био присутан и Брајон Гајсин,⁶ сликар и писац, који ће Бароузу у наредним годинама постати један од најважнијих сарадника.

У међувремену, после више покушаја лечења, Бароуз је успео да се скине с опиијата. Убрзо се преселио у хотел „Мунирија“ и ушао у најплоднији период свог тангерског рада. Јутра је проводио вежбајући и веслајући по заливу, а око поднева би седао за машину и до вечери грозничаво исписивао нове странице. О хаосу у којем је тада живео остала је и анегдота: када га је Боулс једном приликом посетио у соби, затекао је под прекривен стотинама жутих листова рукописа, изгажених, умрљаних остацима хране и с траговима пацова. Боулс је био затечен призором, али се Бароуз није много обазирао на стање рукописа (Morgan, 2012: 279).

До почетка 1957. страница је било толико да их Бароуз више није могао самостално прегледати и организовати. У Тангер су зато почели да пристижу људи из његовог старог битничког круга. Први је крајем фебруара стигао Џек Керуак, који је из Њујорка допутовао југословенским теретним бродом. Бароуз га је дочекао у луци, сместио у „Мунирију“ и показао му рукопис. Керуак је одмах препознао снагу текста и прихватио се прекуцавања, а управо је он сугерисао Бароузу да роман назове *Голи ручак*. После месец дана боравка у граду, Керуак је био спреман да настави путовање. Истог дана када је кренуо за Париз, у Тангер су стигли Ален Гинзберг и Питер Орловски, а убрзо им се придружио и Алан Ансен. Рад на рукопису тада је ушао у озбиљнију фазу: највећи део посла преузели су Гинзберг и Ансен, који су читали, преписивали, прекуцавали и разврставали Бароузове странице. Рукопис је тако нарастао на око две стотине сређених страница, премда његов коначан облик још није био утврђен. Када су потом Гинзберг, Орловски и Ансен

⁶ Брајон Гајсин (1916–1986), британско-канадски сликар и писац. У Мароко је дошао на Боулсов позив 1950. године и у Тангеру остао више од двадесет година. С Вилијамом Бароузом развио је *cut-up* технику, коју је Бароуз касније користио у више својих романа, а заједно су објавили и књигу *The Third Mind* (Трећи ум). Крајем шездесетих написао је роман *The Process* (Процес), фантазмагоричну причу о путовању кроз Сахару. Једно време држао је ресторан „1001 ноћ“, важно место окупљања тангерских експатријата, а имао је и значајну улогу у популаризацији групе *Master Musicians of Jajouka*.

отишли у Париз, Бароуз се у Тангеру задржао још кратко. Почетком 1958. и сам се преселио у Париз, где су заједно наставили рад на књижи.

За то време, Међународна зона полако је нестајала. Независност Марока 1956. године означила је почетак њеног краја: посебан статус који је имала постепено је укидан, а до 1960. Тангер је у потпуности реинтегрисан у државу којој је историјски припадао. Повластице које су деценијама одређивале живот града нестајале су једна за другом.

За Боулса су те промене потврђивале оно што је већ наслутио у Пауковој кући. Мароко који је упознао тридесетих година није се враћао својој преколонијалној прошлости, како је некада замишљао, већ се убрзано модернизовао (Bowles, 1997: n. pag.). Зато је у наредним годинама настојао да забележи нешто од онога што би у тим променама могло бити изгубљено.

Године 1959. добио је грант Рокфелерове фондације за снимање традиционалне мароканске музике. Уз подршку америчке Конгресне библиотеке, кренуо је на неколико експедиција и прешао земљу уздуж и попреко, залазећи притом и у тешко доступне крајеве. Док је путовао од села до села, Боулс је бележио музику арапских, берберских и сефардских заједница. Током тих путовања снимио је око шездесет сати музике,⁷ а о експедицијама је касније написао и два есеја, објављених у књизи путописа *Their Heads Are Green and Their Hands Are Blue* (Главе су им зелене а руке илаве).

Магнетофон је убрзо добио и другу намену. Током шездесетих Боулс је почео да снима приче Мароканаца с којима се дружио у Тангеру и да их потом преводи на енглески. Сам процес рада био је необичан. Док би приповедачи говорили пред магнетофоном, Боулс је седео у соби и слушао. Када нешто не би разумео, заустављао је приповедање, па би заједно прелазили нејасна места, служећи се час шпанским, час магрепским арапским. Касније би преслушавао касете и преводио њихове приче на енглески. Како су готово сви приповедачи били неписмени, њихове приче постојале су искључиво у усменом облику све док их Боулс није претворио у текст.

Једини изузетак био је Мухамед Шукри. Рођен у планинском подручју Рифа, детињство је провео у крајњој беди, да би се касније с породицом преселио у Тангер. Научио је да чита и пише тек као двадесетогодишњак, после година provedених на улици, међу људима који ће касније населити његову прозу. Његова прва објављена прича била је „Violence by the Shore” („Насиље крај обале”), која се 1966. године појавила у бејрутском часопису *Al Adab*. Већ у њој Шукри је показао свој директан, огољени стил, лишен илузија о егзотичном Тангеру.

Његово најпознатије дело јесте аутобиографски роман *For Bread Alone* (Голи крух⁸). У њему је описао детињство обележено глађу, породичним насиљем и животом на улицама Тангера. Због отвореног приказа сексуалности и друштвене бруталности, књига је дуго била забрањена у Мароку и другим арапским земљама. Боулсов превод објављен је десетак година пре арапског издања, а роман је касније преведен на више од тридесет језика.

⁷ Снимци се данас чувају у Конгресној библиотеци у Вашингтону, а избор из тог материјала доступан је у издању *Dust-to-Digital* под насловом *Music of Morocco: Recorded by Paul Bowles, 1959*.

⁸ Šukri, Muhamed. (1988). *Goli kruh*. (Dragutina Dumančića, prev.). Zagreb: Znanje.

Међутим, њихова сарадња није била једноставна. Шукри је, за разлику од осталих приповедача с којима је Боулс радио, познавао писану књижевност и желео да задржи контролу над текстом. У предговору збирци *Five Eyes* (*Петоро очију*) Боулс је рад на његовим причама описао као исцрпљујући, наводећи да је Шукри седео поред њега и захтевао да му образложи готово сваки зарез. Због тога је сарадња са Шукријем текла много спорије од рада с приповедачима који су се ослањали на импровизацију и непосредну реакцију слушаоца (Bowles, 1979: 8).

Један од таквих био је Мухамед Мрабет. Рођен у Тангеру, Мрабет је од младости био део градске свакодневице и света странаца који су кроз њега пролазили. Радио је као рибар, служио пиће у познатим баровима и обављао различите послове за имућне експатријате.

Пола Боулса упознао је захваљујући Џејн, с којом се већ раније сретао по тангерским забавама. Једног дана, док је седела с Полом у кафеу, Џејн је угледала Мрабета и позвала га да им се придружи (Mrabet, 1976: 84).

Није прошло много времена пре него што се Мрабет нашао пред Боулсовим магнетофоном. Већ при првим снимањима показао се као изврстан приповедач. Причу готово никад није започињао без кифа:⁹ често је говорио под његовим дејством, док се у самим причама киф јављао као покретач догађаја и део њихове омаљујуће атмосфере.

Боулс и Мрабет дружили су се и сарађивали готово три деценије. Из њихове сарадње произашло је више од десет књига, међу њима и „The Beach Cafe” („Кафе на плажи”), делимично аутобиографска приповест смештена у мали локал на обали недалеко од Тангера. Прича остаје везана за мароканску свакодневицу: људе који залазе у кафе, њихове разговоре, ситне послове и неспоразуме који их воде од обале према граду и назад.

Док се Боулс окретао раду с приповедачима, у Тангер је почела да пристиже нова генерација посетилаца. Уместо некадашњих експатријата у оделима и шеширима, улицама медицине сада су пролазили млади Американци и Европљани дугих коса, запуштених брада и упадљиве одеће. Томе је знатно допринела све већа популарност битничке књижевности. Скандал који је пратио објављивање *Голој ручка* претворио је Бароуза у култну фигуру, а у књижевним круговима почеле су да круже приче о граду у којем је роман настајао.

Пука случајност довела је у Тангер и америчког путника и писца Џона Хопкинса. Након вишемесечног путовања мотором, током ког су из Минхена отишли све до Кеније, Хопкинс и његов пријатељ Џозеф Макфилипс вратили су се у Европу да предахну и зараде новац за наставак авантуре. Запослили су се као наставници језика у Француској, али је живот тамо убрзо почео да их гуши. Тада им је један познаник, који је одрастао у Мароку, предложио да оду у Тангер. Прихватили су предлог и 1962. године стигли у град (Hopkins, 1998: 17–23).

Хопкинс је у Тангеру остао наредних седамнаест година. У том периоду написао је два романа, међу њима и *Tangier Buzzless Flies* (*Танџерске бешумне муве*), али се данас највише памти по дневнику, касније објављеном као *The Tangier Diaries 1962–1979* (*Танџерски дневници 1962–1979*). Хопкинс је у њему бележио разговоре,

⁹ Марокански назив за канабис.

пријатељства, путовања и друге ситне догађаје из свакодневице писаца и уметника међу којима је живео.

Исте године када је Хопкинс стигао у Тангер, Боулс је отпутовао у Њујорк, где је компоновао музику за драму Тенесија Вилијамса *The Milk Train Doesn't Stop Here Anymore* (Млечни воз овде више не *с*таје). Тамо је на једној вечери упознао Алфреда Честера, писца и књижевног критичара који је уживао углед у њујоршким уметничким круговима. Честер је писао експерименталну прозу, а као критичар био је оштроуман, често и немилосрдан према писцима које није ценио. Задивљен његовом интелигенцијом и духовитошћу, Боулс га је позвао да дође у Мароко.

Годинама касније, Честеров пријатељ, песник Едвард Филд, записао је да је сусрет с Боулсом имао пресудан утицај на Честеров живот, јер је покренуо низ догађаја који ће се завршити његовом смрћу (Field, 2022: ix).

Недуго након Честеровог доласка у Тангер, Боулс га је упознао с Дрисом, младим Мароканцем проблематичног понашања, у којег се Честер страствено заљубио. Њих двојица убрзо су почели да живе заједно, проводећи много времена у Асили, приморском граду јужно од Тангера. Ипак, Честеров свакодневни живот постајао је све хаотичнији. Живео је у неред, много пио и дрогирао се, а кад год би излазио из куће, водио би са собом два пса која су непрестано настрала на пролазнике. Веза с Дрисом била је бурна и нестабилна, а Честер је све чешће губио контролу над собом.

Ствари су се додатно погоршале након сукоба с Боулсом. Наиме, Честер и Ајра Коен, уредник тангерског часописа *Gnaoua*, покушали су да уцене Боулса, тражећи да им плати одређену суму новца како би из једног текста уклонили увредљиву алузију на њега. Коен је убрзо одустао, али је Честер наставио сам. У том периоду дошао је до једног ранијег Боулсовог писма Коену, у којем је Боулс, између осталог, написао да ће се постарати да Честер буде „уклоњен”. Уверен да ће због покушаја уцене Боулс овог пута заиста организовати његово убиство, Честер је доживео нервни слом (Field, 2022: xix–xx).

Своје крхко ментално стање касније је преточио у комично-параноичну причу „Safari” („Сафари”), у којој се иза лика по имену Џералд лако препознаје Боулс. Мада су њих двојица убрзо обновили однос, Честер се није трајно опоравио. Наставио је да тоне дубље у зависност, а две године касније протеран је из земље пошто га је станодавац пријавио властима. Последње године провео је лутајући између Сједињених Држава, Европе и Израела у покушају да пронађе начин да се врати у Мароко. За то време непрестано је писао Боулсу, оптужујући га за све што му се догодило, али и захваљујући му за године проведене у Мароку, које је сматрао најлепшим периодом свог живота. Иако је накратко успео да се врати у земљу, убрзо је поново отишао, а 1971. године преминуо је услед предозирања у Израелу.

Док су се људи које је познавао смењивали, Боулсов живот све више се везивао за Тангер. Почетком седамдесетих завршавао је аутобиографију *Without Stopping* (Без *заустављања*), књигу на коју је пристао пре свега зато што му је био потребан новац за Џејнино лечење. Детињство је описао подробно, али је преко каснијих деценија прелазио много брже, нижући познанства и догађаје без жеље да објасни њихове емотивне последице. Због такве уздржаности, Бароуз је у шали говорио да је књигу требало да назове *Without Telling* (Без *ошкривања*) (Baichwal, 1998: 49:15).

Џејн је у то време била тешко болесна. Последице можданог удара и дугогодишњег алкохолизма учиниле су је готово непокретном и све мање способном за самосталан живот. Тешко је комуницирала, а пред крај живота у потпуности је изгубила вид. Последње године провела је у клиници у Малаги, где је и преминула 1973. године.

После њене смрти Боулс се, први пут после готово четрдесет година, вратио поезији и написао дугу поему „Next to Nothing” („Скоро ништа”).¹⁰ Након периода у којем се углавном бавио преводима и радом с мароканским приповедачима, почео је чешће да пише приче. Многе су биле смештене управо у Тангер, међу њима и „The Eye” („Око”), приповетка о Американцу који покушава да разјасни загонетну смрт једног Канађанина у граду.

У позним годинама Боулс је све ређе напуштао Тангер. Дани су му текли по једноставном и готово непроменљивом распореду: ујутру би одлазио на пијаци и у пошту, док би по подне примао посетиоце. Мрабет је остао готово свакодневно присутан у његовом животу, а стан у ком је живео претворио се у својеврсно одређене за младе писце, новинаре, музичаре и поклонице његових књига. Многе од њих занимало је зашто и даље живи у Тангеру. Боулс је на то питање давао различите одговоре, а један је записао и у својој аутобиографији:

Уживам у њомисли да ноћу, свуда око мене док спавам, мајица љубица невидљиве шунеле у свим љавцима, од хиљада љубицалаца ка хиљадама љубилаца који ништа не слуша. Бацају се чини, оштров делује; душе се ослобађају љубавишке љубодосвести која вреба у незашићеним дубинама ума. Напољу се љубови сваке ноћи чују будњеве. Никада ме не љубуде; чујем их и уносим у свој сан, као и моћни зов мујезина. Чак и када сам у сну у Њујорку, љуби љуби „Алаху екбер” брише кулисе и све што следи љуби се у Северну Африку, а сан се наславља. (Bowles, 1985: 366)

Пол Боулс је преминуо у осамдесет деветој години, 18. новембра 1999. У данима после његове смрти, марокански новинар и драмски писац Зубир бин Бушта писао је о месту које је Боулс заузимао у књижевном животу Тангера. Свестан да је Боулс у Америци остао писац везан за стране просторе, а у Мароку цењен као страни аутор, Бин Бушта је у њему видео покретача новог књижевног правца који је називао „тангерском литературом” (Edwards, 2005: 86). Избор у овом темату окупља део тог наслеђа: приче, есеје, фрагменте и дневничке записе који показују како је Тангер обликовао имагинацију аутора који су у њему боравили.

ЛИТЕРАТУРА:

- Baichwal, Jennifer. (dir.). (1998). *Let It Come Down: The Life of Paul Bowles* [movie]. Requisite Productions.
 Bowles, Paul. (1979). „Notes on the Work of the Translator”. *Five Eyes*. Santa Barbara: Black Sparrow Press, 7–8.
 Bowles, Paul. (1985). *Without Stopping: An Autobiography*. New York: The Ecco Press.
 Bowles, Paul. (1997). *The Spider's House*. Santa Rosa: Black Sparrow Press.
 Bowles, Paul. (2006). *Let It Come Down*. New York: Harper Perennial.
 Burroughs, William S. (1994). *The Letters of William S. Burroughs, 1945–1959*. New York: Penguin Books.

¹⁰ Превела Јелена Мандић за часопис *Поља*, год. 64, бр. 519, септембар–октобар 2019, 128–134.

- Edwards, Brian T. (2005). *Morocco Bound: Disorienting America's Maghreb, from Casablanca to the Marrakech Express*. Durham: Duke University Press.
- Field, Edward. (2022). „Introduction”. *Voyage to Destruction: The Moroccan Letters of Alfred Chester*. New York City: Spuyten Duyvil, ix–xxvi.
- Grauerholz, James. (2009). „Introduction”. In: Burroughs, William S. *Interzone*. London: Penguin Classics, ix–xxiii.
- Green, Michelle. (1991). *The Dream at the End of the World: Paul Bowles and the Literary Renegades in Tangier*. New York: HarperCollins Publishers.
- Hopkins, John L. (1998). *The Tangier Diaries, 1962–1979*. San Francisco: Cadmus Editions.
- Morgan, Ted. (2012). *Literary Outlaw: The Life and Times of William S. Burroughs*. New York: W. W. Norton & Company.
- Mrabet, Mohammed. (1976). *Look & Move On*. Santa Barbara: Black Sparrow Press.